

*Nevenka Troha**

Delavstvo v Trstu in Zasavskih revirjih med drugo svetovno vojno (primerjava položaja)

Na ozemlju, ki ga poseljujemo Slovenci, je bilo v času pred drugo svetovno vojno le nekaj velikih delavskih centrov. Mednje sodita trboveljski rudarski bazen (Trbovlje, Zagorje in Hrastnik), poimenovan Zasavski revirji oziroma Revirji, in Trst, ki je bil skupaj z Miljami in Tržičem (Monfalcone) največji delavski center tega območja. Medtem ko je bilo ob koncu prve svetovne vojne prebivalstvo Zasavskih revirjev, ki so pripadli Kraljevini SHS, skoraj povsem slovensko, pa so v Trstu, ki je bil priključen Kraljevini Italiji, ob Italijanih in Slovencih živeli tudi pripadniki več drugih narodov.

V revirskih rudnikih, ki so bili vsi v lasti Trboveljske premogokopne družbe (TPD), je bilo leta 1925, ko so dosegli največje število v zgodovini teh krajev, zaposlenih 8018 rudarjev.¹ Ob rudnikih se je ob ugodni energetski bazi, dobrih železniških povezavah in izučeni delovni sili razvijala tudi industrija. Po popisu, ki ga je leta 1942 izvedel nemški okupator, je bilo med 32.865 prebivalci takratnega trboveljskega okrožja (Landkreis Tri-fail) le 6,25 % kmetov. Drugo so bili delavci ali tisti, ki so bili neposredno odvisni od delavskih zaslužkov (mali obrtniki, trgovci, gostilničarji), medtem ko je bilo izobraženstva malo.² Med industrijskimi obrati je izstopala steklarna v Hrastniku, ki je zaposlovala skoraj tisoč delavcev.³

Zaradi modernizacije rudnikov se je položaj rudarjev začel spreminjati v drugi polovici dvajsetih let. Leta 1925 je revirski rudar v povprečju nakopal 161 ton premoga,

* dr. Nevenka Troha, znanstvena svetnica v pokoju, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, nevenka.troha@inz.si

1 Vrišer, *Rudarska mesta*, str. 74.

2 Troha, *Oris razvoja*, str. 425–426.

3 ARS, AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje, t. e. 73, mapa 571, Die Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung in der Untersteiermark (Stand Oktober 1941): Erhebung durchgeführt mit Unterstützung des Wirtschaftsberaters beim CdZ. Von der Statistischen Dienststelle beim CdZ, Tabelle 9; Pančur, *Poklicna struktura*, str. 101–106.

leta 1929 pa že 244 ton, a zaposlenih je bilo samo še 6.678 rudarjev. Odpuščeni so takrat še uspeli dobiti delo drugje v Revirjih ali tujini. Drugače je bilo po izbruhu svetovne gospodarske krize, ki je v Revirjih višek dosegla leta 1933, ko je proizvodnja premoga dosegla le 49 % tiste iz leta 1929, med letoma 1929 in 1934 pa je bilo odpuščenih 44 % zaposlenih, ki pa so zdaj ostajali brezposelni.⁴ Zaposleni so ostali skoraj samo še rudarji z družinami, ki jim je zaslužek v rudniku predstavljal edini vir dohodkov.⁵ Družbene razmere tistih let je v brošuri *Trbovlje: socialni prerez* opisal učitelj in komunist Martin Mencej. V uvodu poudarja, da so Trbovlje »simbol trpljenja in naporov vsega industrijskega proletariata Slovenije« in »simbol gospodarske sile in politične moči delniške družbe kapitalističnega podjetja«.⁶

Rudarji so bili elita delavskega razreda z dolgoletno tradicijo in razvito razredno zavestjo. Med njimi so delovale močne strokovne organizacije, stanovska, pa tudi kulturno-izobraževalna in druga društva. Najmočnejši sindikat je bila Zveza rudarjev Jugoslavije, v katerem so poleg socialdemokratov zlasti v zadnjih letih pred vojno imeli močan vpliv komunisti. Ob okupaciji aprila 1941 je bilo v Revirjih 150 članov komunistične partije, 100 članov Skoja, pa tudi precej kandidatov za članstvo v partiji in simpatizerjev.⁷ Večinoma so bili delavci. Komunisti so bili med glavnimi organizatorji akcij, ki jih je spodbudila socialna stiska v času gospodarske krize. Niz demonstracij in stavk so odprle ženske demonstracije in zasedba vhodov v rudniške rove ter drugih obratov julija 1933 v Trbovljah. Sledila je gladovna stavka hrastniških, trboveljskih in zagorskih rudarjev julija 1934, ki se je naslednji mesec ponovila, dalje stavka hrastniških steklarjev leta 1936 in revirskih rudarjev istega leta, in rudarska stavka decembra 1939, ki so jo zaradi množičnih aretacij delavci prekinili, policija pa je voditelje stavke internirala v Bilečo. Mnogi so izgubili delo. Nato so se v letu 1940 zvrstile stavke gradbenih delavcev in protidraginjske demonstracije.⁸

V največjem pristanišču habsburške monarhije Trstu je po podatkih popisa iz leta 1910 v mestu in okolici ob italijanski večini (118.959) in mnogih drugih narodih živelo 59.319 Slovencev.⁹ Z Rapalsko pogodbo novembra 1920 je bil Trst skupaj z obsežnimi tudi povsem slovenskimi območji in Istro priključen Kraljevini Italiji, ki je to območje upravno organizirala kot deželo Julijsko krajino. Tudi delavstvo v Trstu,

4 Vrišer, *Rudarska mesta*, str. 74; Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja*, str. 267–268, 273–274; Arhiv Zavskega muzeja Trbovlje. Letna poročila Trboveljske premogokopne družbe; Troha, *Gospodarska kriza in stavke*, str. 335–337.

5 Mohorič, *Problemi in dosežki rudarjenja*, str. 267–268; ARS, AS 1647, Delavska zbornica za Slovenijo, m. 46. Statistični podatki o številu delavcev, delavnikov, delavskih mezdah in produkciji premoga za leta 1929–1938.

6 Kosec, *Trbovlje: socialni prerez*.

7 Deželak Barič, *Razvoj Komunistične partije Slovenije*, str. 105–107.

8 Troha, *Gospodarska kriza in stavke*, str. 340–343; Troha, *Oris razvoja*, str. 424; *Rdeči revirji*, str. 42–46, 313–344, 353–360.

9 *Cadastre national de l'Istrie*. Podatki popisa leta 1910 so večkrat objavljeni, npr. *Oko Trsta*, str. 141–152.

Miljah in Trziču je bilo narodnostno pisano, poleg domačinov, tako Italijanov kot Slovencev, so se v času razcveta v drugi polovici 19. in prvem desetletju 20. stoletja v tamkajšnji industriji zaposlili ljudje iz italijanskih dežel, pa tudi slovenskega in hrvaškega zaledja ter od drugod. Mnogi so se asimilirali, a njihova narodnostna (italijanska) zavest ni bila močna.

V Julijski krajini so italijanske fašistične oblasti vse od prihoda na oblast leta 1922 v okviru politike obmejnega fašizma izvajale nasilje nad politično levo in levo usmerjenimi delavskimi organizacijami ter kulturni genocid nad slovensko in hrvaško manjšino, kot njihovo ravnanje poimenujeta največja poznavalca fašistične raznarodovalne politike na Primorskem – italijanski tržaški zgodovinar Elio Apih in slovenska zgodovinarica Milica Kacin Wohinz.¹⁰ Italijanska levica je bila politični in ideološki nasprotnik fašizma, pripadniki narodnih manjšin (drugorodci, allogeni) pa so bili njegovi nasprotniki že s tem, da so se rodili in čutili kot Slovenci oz. Hrvati in nikakor niso hoteli razumeti, da je posebna »milost«, da lahko postaneš del zgodovinskega naroda.¹¹ Slovenski delavci so bili tako za režim dvojni sovražniki, in sicer zaradi svoje narodnostne pripadnosti in politične (ideološke) opredelitve. Mnogi Slovenci, tudi tisti na podeželju, so se priključili komunistični stranki in to iz zaupanja načelom o socialni pravičnosti in narodni enakopravnosti. Iz tega spoja je nastala fašistična skovanka »slavocomunismo« ali »slavobolsevismo«, ki je združila ideološki in rasni stereotip obmejnega fašizma.¹² Obenem pa so bili ideološki in politični nasprotniki fašizma tudi tisti Slovenci, ki so pripadali liberalni ali pa krščansko-socialni organizaciji.¹³

S tem, ko je Italija kot ena od sil osi napadla Jugoslavijo in okupirala tudi del ozemlja t. i. jugoslovanske Slovenije (Ljubljansko pokrajino), se položaj Italijanov v Trstu ni spremenil. Delavski voditelji in drugi vodilni protifašisti so bili že od prej po zaporih, v konfinaciji ali emigraciji, večina pa se je prilagodila življenju v fašističnem režimu in po vstopu Italije v vojno junija 1940 vojnim razmeram. Ob vse večjem pomanjkanju osnovnih življenjskih sredstev so vojno še najbolj čutili vojaki in njihove družine, še posebej potem, ko so začela prihajati obvestila o padlih.

Drugачe pa so italijanski napad na Jugoslavijo doživljali tržaški in drugi primorski Slovenci. Z napadom na Jugoslavijo je Italija prekoračila dotedanjo do Slovencev krivično jugoslovansko-italijansko (rapalsko) mejo in odprla se je možnost za njeno spremembo. Osvobodilna fronta slovenskega naroda je imela od vsega začetka jasen cilj: zedinjena, svobodna Slovenija. Druga temeljna točka njenega programa govori o tem,

10 Elio Apih in Milica Kacin Wohinz sta ta termin uporabila tudi na razpravah slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, v poročilu komisije pa je uporabljen termin »etnična bonifikacija«. Kacin Wohinz in Troha (ur.), *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956*, str. 39; Kacin Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev*, str. 62; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 539.

11 Kacin Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev*, str. 62; *Slovenska novejša zgodovina*, str. 539.

12 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 529.

13 Prav tam, str. 533.

da osvobodilni boj »predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitve vseh Slovencev.«¹⁴ V ustanovnem proglasu, ki ga je Slovenski narodnoosvobodilni odbor sprejel ob svoji ustanovitvi na 3. zasedanju Vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941, je ta ugotavljal: »Osvobodilno gibanje je politično, organizacijsko in vojaško zajelo vse slovensko ozemlje.«¹⁵

Slovensko protifašistično gibanje je na Primorskem in v Trstu tako že poleti 1941 preraslo v boj za osvoboditev oziroma odcepitev od Italije. Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je v začetku avgusta 1941 tja poslalo člana CK KPS Oskarja Kovačiča, ki je nato deloval v Trstu in od tam skupaj z nekaterimi drugimi aktivisti razširjal organizacijske povezave po Primorski. V Trstu je dobil povezavo s Slovenci, člani KPI, in jih, kot tudi druge aktivne protifašiste, sprejemal v članstvo KPS. Ustanovili so Pokrajinski komite KPS in tudi Pokrajinski odbor OF za Primorsko. Odločitev, da se na Primorskem ustanovijo organizacije KPS, kaže na to, da vodstvo slovenske partije takrat ni več priznavalo mej italijanske države, saj je po usmeritvah Kominterne na ozemlju ene države lahko obstajala le ena komunistična partija. Poleg slovenskih so v Trstu, Miljah in Tržiču delovale tudi organizacije italijanske partije, ki pa so bile med italijanskim prebivalstvom na tem območju pred padcem fašizma in kapitulacijo Italije tudi edine delujoče protifašistične organizacije.¹⁶

Pokrajinski odbor OF je ob 2. tržaškem procesu v začetku decembra 1941 izdal proglas z naslovom »Slovenci!«, v katerem poudarja, da so primorski Slovenci kljub žrtvam »ostali živ del slovenskega naroda«, med gesli pa navaja tudi »Živela svobodna neodvisna Slovenija s Trstom, Gorico, Celjem, Mariborom in Mursko Soboto.«¹⁷ Marca 1942 je Kardelj ocenjeval, da so Slovenci z osnovanjem OF, vzpostavitev prvih partizanskih enot na Primorskem in bojem »dejansko že začeli uresničevati parolo o priključitvi Primorja ostalemu slovenskemu teritoriju – parolo o osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda.«¹⁸ Novembra isto leto pa je od pokrajinskega partijskega komiteja zahteval, da v OF poskuša zajeti »ves proletariat, ljudske množice pa vzgajati k večji višini in jih mobilizirati za borbo«. Po njegovem je bilo nujno delovanje med italijanskimi delavci, da se ti vključijo ali v organizacije Delavske enotnosti ali v partizanske oddelke.¹⁹

Ker je zaradi preteklih izkušenj večina primorskih Slovencev Italijane izenačila s fašizmom, je bilo treba veliko prepričevanja, da so se ti stereotipi podrli in da so bili pripravljeni na sodelovanje z njimi. Posebno občutljivo je bilo vprašanje Trsta, ki je bil za Primorce simbol (naj spomnimo, da je bil Trst leta 1910 kljub italijanski večini mesto z največ slovenskega prebivalstva). Jeseni 1942 je bila vzpostavljena povezava med

14 Obvestilo vodstva OF o temeljnih točkah Osvobodilne fronte. Izjava, novo leto 1942. *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* (dalje DLR), knj. 1, dok. 111, str. 255–256.

15 Proglas SNOO: Slovenskemu narodu!, 16. 9. 1941. DLR, knj. 1, dok. 39, str. 117.

16 Čepič, Guštin in Troha. *Slovenija v vojni*, str. 163–176.

17 Proglas PO OF za Primorsko: Slovenci!, začetek decembra 1941. DLR 1 knj., dok. 90, str. 201–202.

18 Arhiv Jugoslavije (AJ), CK KPJ, 1942, dok. 833. Pismo Edvarda Kardelja Umbertu Massoli, marec 1942.

19 *Jesen 1942*, dok. 159, str. 410.

vodstvom slovenskega osvobodilnega gibanja na Primorskem in organizacijami KPI v Trstu in Tržiču, ki so imele okrog sto članov, ki je postala še pomembnejša potem, ko so bile organizacije slovenske partije in OF v Trstu skoraj v celoti uničene. Italijanske oblasti so na odpor med tamkajšnjimi Slovenci reagirale podobno kot v Ljubljanski pokrajini – z aretacijami, pošiljanjem v taborišča, pa tudi s požigi nekaterih vasi.²⁰

Pokrajinski komite je 19. junija 1943, torej dober mesec dni pred Mussolinijevim padcem, poudarjal:

»Mesto italijanskega naroda je v nasprotnem taboru, kjer se pod vodstvom Sovjetske zveze bije boj za mir in svobodo vseh narodov. Zmage tega tabora (Rdeče armade, partizanov, anglo-ameriške vojske) so zmage italijanskega naroda nad Mussolinijevo kliko.«²¹

Drugačen kot v Trstu, ki do septembra 1943 ni bil okupiran, je bil položaj v okupirani »jugoslovanski« Sloveniji. Revirje so 12. aprila 1941 zasedli Nemci in ga vključili v t. i. okupacijsko cono Spodnjo Štajersko, ki so jo razumeli kot nemško ozemlje, ki je bilo izgubljeno po prvi svetovni vojni in ga je bilo treba ponovno germanizirati. Za njihovo priključitev sta bili zaradi dejstva, da so revirski rudniki dajali okrog 1,5 milijona ton premoga letno in je bila tam tudi druga pomembna industrija, kot tudi zaradi železniških prog Maribor – Zidani Most – Ljubljana in Zidani Most – Zagreb, sicer močno zainteresirani tako nacistična Nemčija kot tudi fašistična Italija.²²

Prihod nemške vojske v Revirje je prebivalstvo sprejelo z mešanimi občutki, večino ma z nezaupanjem in tudi sovraštvom. Nemci in t. i. nemško čuteči Slovenci so bučno proslavili »vrnitev« Nemčije na »jugoslavizirana območja Spodnje Štajerske«. Naj med njimi izpostavim hrastniško steklaro, kjer je bila večina mojstrov nemškega rodu, ki so skupaj z uradništvom in lastniki steklarne že pred vojno tvorili močno jedro Kulturbunda ter nato med njo aktivno sodelovali z nacisti.

Nemške okupacijske oblasti so se zavedale pomena revirskih rudnikov in druge industrije za svoje vojno gospodarstvo in zato v začetku skušale pridobiti delavstvo. Socialnoekonomski položaj revirskega delavstva pa tudi velike večine tukajšnjega prebivalstva, ki je bilo neposredno odvisno od delavskih zaslužkov, se je po hudih letih gospodarske krize v zadnjih letih pred vojno sicer nekoliko izboljšal, nekaj več je bilo tudi zaposlenih, a je po izbruhu druge svetovne vojne realni zaslužek ponovno začel padati. Okupatorske oblasti pa so po zgradbah izobesile svoje (rdeče – delavske) zastave, začele z močno pronemško propagando in v Jugoslaviji prepovedan 1. maj razglasile kot praznik dela. 24. aprila 1941 so zaposlile vse brezposelne rudarje (leta 1936 je bilo zaposlenih 3.746

20 Čepič, Guštin, Troha, *Slovenija v vojni*, str. 203-205.

21 Pismo PK KPS, 19. 6. 1943. *DLR*, knj. 6, dok. 189, str. 575.

22 Požun, *Trbovlje v NOB*, str. 22, 96-97.

rudarjev, konec leta 1941 pa že 5.819), vse za poln delovni čas, za rudarje uvedle dodatne karte za prehrano in zvišale mezde. V Zagorju so poleg rudarjev, npr. pri rekonstrukciji obsavske ceste, že maja zaposlili tudi 284 od 426 brezposelnih.²³ Himmler je 18. aprila 1941 tudi izdal posebno navodilo, da za čas vojne rudarji in njihove družine ne bodo izgnani. Število zaposlenih v revirskih premogovnikih je nato naraščalo tudi v letih 1942 (6.208) in leta 1943 (6.716).²⁴

Pri velikem delu revirskih rudarjev je tako, kljub poskusom vodstva revirskih komunistov (ti so imeli neposredno povezavo s slovenskim vodstvom v Ljubljani in že konec aprila tudi vedeli za ustanovitev OF), da jih prepričajo v dejanske namene okupatorja, prevladal socialni moment, saj so ljudje potrebovali predvsem delo in kruh. Nanje je vplivalo tudi praznovanje 1. maja, ki je bilo le slabe tri tedne po okupaciji. Okupatorjevi propagandi so tako sprva verjeli tudi nekateri, zlasti starejši člani partije.²⁵ Prva meseca okupacije (april in maj 1941) so okupatorske oblasti tako poročale, da je razpoloženje prebivalstva ugodno, zadovoljiv pa naj bi bil tudi gospodarski položaj.²⁶

Manj kot do rudarjev so bile nacistične oblasti prizanesljive do drugih kategorij prebivalstva v Revirjih. V začetku junija so začeli z množičnimi izgoni v Srbijo in nato na Hrvaško. Prve aretacije so bile v Trbovljah že v noči na 20. april 1941, v začetku junija pa se je začelo množično izganjanje, ki se je zaključilo šele oktobra istega leta. Skupno je bilo v tem valu odgnanih 800 ljudi. Drugi val izganjanja je zajel predvsem prebivalce z vasi na desnem bregu Save in pa tiste, ki so se v Revirje preselili iz drugih predelov Jugoslavije po letu 1914, skupaj okoli 2.500, in se je končal julija 1942. Odpeljani so bili v delovna taborišča v Nemčijo. Tretjo skupino izgnancev so pretežno tvorili svojci partizanov in sodelavci odporniške organizacije. Izgoni so bili posamični ali v skupinah ter so se zaključili šele konec leta 1944.²⁷

Sledili sta germanizacija in nacifikacija na vseh področjih javnega in tudi zasebnega življenja. Ti ukrepi, naperjeni proti slovenski nacionalni samobitnosti, so začeli zmanjševati naklonjenost do okupatorja tudi med rudarji in drugim delavstvom. Prevladal je nacionalni moment in ob vse večjem spoznanju ljudi o raznarodovalnih namenih nacistov se je organizacija OF v drugi polovici leta 1941 razširila tudi v rudarskih središčih. Ti so zdaj postali eno od žarišč odpora na nemškem okupiranem ozemlju. Odpor so med delavstvom širili tudi preko odborov Delavske enotnosti, ki so sicer nastajali že od decembra 1940. Že julija 1941 so bile ustanovljene prve partizanske enote, med njimi Revirske četa, ki je 9. avgusta izvedla napad na žandarmerijsko postaja v Zagorju.²⁸

23 Prav tam, str. 28; Troha, *Oris razvoja*, str. 425.

24 Pančur, *Gospodarska in zaposlitvena struktura*, str. 15.

25 Ustna izjava Franca Kralja, takrat sekretarja Okrožnega komiteja KPS za Revirje, avtorici, december 1986.

26 Požun, *Trbovlje v NOB*, str. 22–23; Jerman in Zorko, *Okupacija, mobilizacija*, str. 28.

27 Požun, *Trbovlje v NOB*, str. 50–63; Jerman in Zorko, *Okupacija mobilizacija*, str. 40–41.

28 Troha, *Oris razvoja*, str. 425–427.

Spremembo razpoloženja med prebivalstvom je zaznal tudi okupator, ki je v poročilih po juniju 1941 priznaval, da je 80 % prebivalcev podpiralo osvobodilno gibanje.²⁹ Odzval se je s poskusom radikalne odstranitve vseh, ki so bili povezani z odporniškimi gibanjem, to je z aretacijami, mučenjem zapornikov, streljanjem talcev in pošiljanjem ljudi v koncentracijska taborišča. Med najbolj pretresljivimi je usoda bratov Kuder. V skupini štirih talcev je bil 17. septembra 1941 v Trbovljah ustreljen rudar Stanko Kuder, trije njegovi bratje pa teden dni kasneje v Mariboru.³⁰

Da je nasilna okupacijska politika sprožala vedno večji odpor prebivalstva do okupatorja, je priznaval tudi Zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franc Steindl, ki je 1. julija 1942 takole ocenjeval razmere na Spodnjem Štajerskem:

»Politično razpoloženje je po aprilu 1941 nedvomno padlo. To pa zato, ker navdušenje samo po sebi nikakor ni neko trajno stanje in so ljudje mnogokje imeli pretirano idealno predstavo o rajhu. Tudi omejitve na mnogih področjih življenja, ki jih je morala povzročiti vojna, so naravno prispevale k temu. V splošnem je padec razpoloženja vendar povzročilo dejstvo, da je bil ljudem vsiljen neki nov življenjski način, da so morali opustiti mnoge priljubljene običaje in slabe navade. Težko je na številkah ugotoviti razpoloženje. Da bi v neki meri mogli prikazati to sliko v številkah, bi morda lahko rekli, da je 1 % spodnještajerskega prebivalstva pripravljen in odločen, da gre z rajhom čez drn in strn do kraja, morda 9 % je brezpogojno zanesljivih, vendar ne odločenih, da bi nase vzeli tudi skrajne konsekvence. Na nasprotni strani razmerje ne utegne biti drugačno. Morda je tudi tam samo 1 % pripravljenih, da gre z nasprotnikom do kraja v vseh okoliščinah, 9 % pa bi se jih ustrašilo zadnje konsekvence. Vmesnih 80 % tvori široka množica, ki je njena pridobitev naša naloga.«³¹

Še hujši je bil odgovor nacističnega okupatorja na obuditev osvobodilnega gibanja na nemškem okupiranem območju, tudi v Revirjih, do katerega je prišlo spomladi 1942. V poročilu Pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo iz srede avgusta 1942 o položaju na Štajerskem pišejo, da »okupator napoveduje brezobzirno uničenje vseh, ki so v najmanjši zvezi s komunisti in 'komunistično' OF. Dejstvo je, da so na Štajerskem našli način in moči, da to izvajajo.«³² Poleg množičnega streljanja sodelavcev osvobodilnega gibanja je avgusta 1942 prišlo tudi do aretacij svojcev talcev in partizanov, polnoletne so poslali v

29 ARS, AS 1621, Nemško orožništvo na zasedenem ozemlju Spodnje Štajerske, Orožniška izpostava Trbovlje, f. 49/1, Poročilo Orožniškega okrožja Trbovlje, brez datuma.

30 Troha, *Oris razvoja*, str. 426–428; Pančur, *Poklicna struktura*, str. 105.

31 Terčak, *Iz tajnih okupatorjevih arhivov*, Štabni razgovor 1. 7. 1942, str. 108.

32 Poročilo PK KPS za severno Slovenijo, sredi avgusta 1942. *DLR*, knj. 3, dok. 43, str. 85.

taborišče Auschwitz, »ukradene otroke« pa v otroška taborišča.³³ Poleti 1942 so se začeli tudi vpoklici v nemško vojsko, in sicer v skladu z marca istega leta sprejeto odredbo o uvedbi vojaške obveznosti in državne delovne službe na Spodnjem Štajerskem. Če se obvezniki ne bi odzvali, bi izgubili domovinsko pravico, starši pa bi bili poslani v taborišča. Vpoklicani so bili večinoma poslani na vzhodno fronto.³⁴ Prišlo je tudi do več izdaj sodelavcev osvobodilnega gibanja, ki so bile večinoma posledice mučenja.³⁵

Med ljudmi je tako prevladal strah pred ostrimi represalijami in v odporu so tako vztrajali le redki, ki so sploh preživel. Novembra 1942 je Dušan Kveder o razpoloženju prebivalstva zapisal, da je značilen »*skoraj fantastičen strah, politična neaktivnost mas, oportunistična predanost v usodo*«, največja »*depresija*« pa je vladala prav v Revirjih. In dodal, da so zdaj organizacije osvobodilnega gibanja tako rekoč na tleh.³⁶

V Trstu se je položaj odločilno spremenil po kapitulaciji Italije in nemški okupaciji septembra 1943. Ob Slovencih, ki so se borili za narodno, mnogi med njimi pa tudi socialno osvoboditev, se je tudi za italijanske protifašiste začel osvobodilni boj. Pri tem so bolj ali manj tesno sodelovali s slovenskim osvobodilnim gibanjem, odvisno od političnega in vojaškega položaja tako na tem območju kot širše v evropskem kontekstu.

Tudi med nemško okupacijo cone Jadransko primorje, v času, ko sta nasilje in trpljenje dosegla svoj višek, je bil odpor dvojen. Za veliko večino primorskih Slovencev je bil to boj za ohranitev naroda, ki zanje ni bil izbojevan samo z osvoboditvijo, ki bi jo prinesel izgon nemškega okupatorja, ampak predvsem z osvoboditvijo od Italije, torej s spremembo meje. Eden najvidnejših slovenskih primorskih krščanskih socialcev Engelbert Besednjak je v pismu, ki ga je konec leta 1944 iz Beograda poslal svojemu političnemu somišljeniku duhovniku Virgilu Ščeku na Primorsko, zapisal: »*Temu cilju (torej osvoboditvi od Italije) se morajo podrediti vse osebne koristi in vsi strankarski oziri in računi.*«³⁷ Zato so se tudi mnogi, ki so sicer odklanjali »brezbožni« komunizem, priključili strani, za katero so menili, da je to osvoboditev sposobna izvesti, to pa je bila »komunistična« OF, ki ji je uspelo organizirati močno odporniško gibanje, ki je postalo del zavezniških sil. Za mnoge primorske Slovence pa je bil ta upor hkrati boj za socialno, razredno osvoboditev, saj je italijanska država v okviru že omenjene politike etnične bonifikacije grobo posegla v njihovo socialno strukturo. Podprli so torej politično opcijo, za katero so mislili, da bo omogočila boljše življenje njim in njihovim družinam.³⁸

33 Naj izpostavim samo usodo mladinske organizacije v Hrastniku: skupaj je bilo leta 1942 ustreljenih 54 talcev iz Hrastnika, med njimi 29 mlajših od 25 let, dva med njimi sta bila ustreljena pred 18. rojstnim dnevom, štirje pa v nekaj mesecih po njem. Med ustreljenimi je bilo šest žensk. Njihovi svojci so bili avgusta 1942 aretirani, stari med 18 in 60 let poslani v Auschwitz, mlajši pa v otroška taborišča po Nemčiji. Troha, *Hrastnik v letu 1942*, str. 47–115.

34 Ževart, *Nemška mobilizacija v Šaleski dolini*, str. 159–173.

35 Troha, *Oris razvoja*, str. 430–431.

36 Poročilo politkomisarja 2. grupe odredov Dušana Kvedra CK KPS, 14. 11. 1942. *Jesen 1942*, dok. 121.

37 ARS, AS 1277, Edvard Kardelj, šk. 75. Pismo Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku, 31. 12. 1944. Objavljeno v: *Goriški letnik*, 1976, št. 3, str. 258–267.

38 Gl. npr. Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 165–197; Troha, *Slovensko osvobodilno gibanje in slovenska zahodna meja*, str. 63–85.

Nemškemu okupatorju in tistim, ki so z njim sodelovali, se je uprl tudi del Italijanov, a z različnimi cilji. Eni so povojno usodo območja, ki ga je Italija priključila z Rapalsko pogodbo leta 1920, prepoznavali v demokratični italijanski državi in njenih dotedanjih mejah. Ti so se organizirali v okviru Narodnoosvobodilnega odbora za Julijsko krajino (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG).³⁹ Drugi del italijanskih protifašistov, zlasti delavstvo, pa je razredno izbiro postavil pred narodnostno in je svoj boljši jutri prepoznaval v nastajajoči komunistični Jugoslaviji, zato so se povezali s slovenskim osvobodilnim gibanjem, se vključili v skupne odbore Delavske enotnosti⁴⁰ ali pa v garibaldinske enote.

Slovensko vodstvo je v začetku leta 1944 na Primorskem pričelo s t. i. politiko slovensko-italijanskega bratstva. Z njo so hoteli okrepiti svoj vpliv tako med Slovenci kot med čim širšimi sloji Italijanov. V novi federativni Jugoslaviji naj bi Trst dobil posebno avtonomijo in spet postal osrednja luka za podonavsko zaledje, Italijanom bi bile zagotovljene narodnostne pravice, obenem pa tudi bistveno večje socialne pravice kot v Italiji, ki naj bi bila pod vplivom imperialističnih sil. S politiko slovensko-italijanskega bratstva se je strinjal tudi Kardelj, ki je 5. februarja 1944 zahteval, da je treba pomagati KPI, da bo lahko ustanovila takšno vojsko, ki bo nato garancija za »*pravilen demokratičen razvoj v Italiji*«. ⁴¹ Tudi na seji centralnega komiteja 27. februarja 1944 je Kardelj izpostavil pomen obmejnih območij, v primeru, če bo Italija ostala pod vplivom Velike Britanije in ZDA ter bila tako stalna grožnja tudi za Jugoslavijo: »*V tem pogledu nam bodo skušali škodovati tudi teritorialno, zato je silno važen Trst. Naš Trst = sovjetski Trst*«. Na seji so tudi ugotovili, da se bo v primeru dobrega političnega dela »*tržaski proletariat oklenil nas*«. ⁴²

Takšna politika je bila uspešna med levo usmerjenimi italijanskimi protifašisti, zlasti delavstvom, ki so razredno izbiro postavili pred narodnostno in svoj boljši jutri prepoznavali v nastajajoči komunistični Jugoslaviji. Hkrati je vodstvo Komunistične partije Slovenije postopno prevzemalo nadzor nad italijanskimi partijskimi organizacijami v Julijski krajini, po aretacijah vodstva tržaške federacije jeseni 1944 predvsem nad tamkajšnjo KPI, ki je oktobra 1944 že v celoti podpirala projugoslovanska stališča, obstajale pa so še »*težave v praksi*«. ⁴³ Decembra 1944 so v Trstu ustanovili enotni partijski komite, ki pa je deloval povsem po direktivah vodstva KPS. Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je skušalo dobiti popoln nadzor tudi nad italijanskimi partizanskimi enotami v Julijski krajini, ki bi sicer ohranile notranjo samostojnost, KPI bi imela zagotovljeno politično vodstvo, očistili pa jih »*fašističnih elementov*«. ⁴⁴

39 Fogar, *Trieste in guerra 1940–1945*, str. 206–209.

40 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 161–164.

41 ARS, AS 1487, a. e. 3188. Pismo Edvarda Kardelja PK KPS, 5. 2. 1944.

42 ARS, AS 1487, a. e. 1. Zapis seje CK KPS, 27. 2. 1944.

43 ARS, AS 1487, a. e. 1851. Pismo Lidije Šentjunc CK KPS, 26. 10. 1944.

44 ARS, AS 1487, a. e. 630. Pismo Edvarda Kardelja direkciji KPI, 9. 9. 1944.

Slovensko vodstvo, ki se je zavedalo italijanske večine v Trstu, je skušalo pridobiti naklonjenost tudi drugih slojev tržaških Italijanov. V ta namen so sredi septembra 1944 po vzoru podobnih gibanj po svetu in zlasti Društva prijateljev Sovjetske zveze, ki je delovalo v predvojni Jugoslaviji, organizirali Društvo prijateljev nove Jugoslavije. Društvo naj bi preraslo v množično gibanje med srednjimi in višjimi sloji s parolo: »*Živel Trst v zmagoviti demokratični Jugoslaviji, osvoboditeljici Trsta.*«⁴⁵ A so se potem, ko se je društvo preimenovalo v Gibanje pristašev nove Jugoslavije in so jasno postavili zahtevo za priključitev k Jugoslaviji, razen delavstva, drugi Italijani oddaljili od njega.⁴⁶

Pred koncem vojne je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja načrtovalo tudi ustanovitev enotne množične politične organizacije, ki bi delovala na enakih osnovah kot slovenska Osvobodilna fronta. Do tega ni prišlo, le v Trstu so sredi aprila 1945 ustanovili skupni Slovensko-italijanski antifašistični izvršilni odbor, ki je deloval kot skupno vodstvo slovenskih in italijanskih organizacij.⁴⁷ Najmočnejša organizacija je bila Delavska enotnost, v kateri je bilo v Trstu organiziranih med deset in dvajset tisoč delavcev obeh narodnosti. Ti so sodelovali v vstaji, ki jo je zadnje dni aprila 1945 vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja organiziralo v Trstu, in z navdušenjem pozdravili prihod Jugoslovanske armade 1. maja 1945.

V Revirjih je šele jeseni 1943 zaradi uspehov protifašistične koalicije in kapitulacije Italije ter uspehov jugoslovanske partizanske vojske strah pred okupatorjem začel popuščati, popuščal pa je tudi nacistični teror, a se to ni takoj odrazilo v širitvi odpora. Toda prelom v razpoloženju je bil nedvoumen in v tem oziru sta si bila enotna v oceni tako štajersko pokrajinsko vodstvo Osvobodilne fronte kot komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem.⁴⁸

Do obuditve odpora je prišlo šele pomladi 1944. Poverjeništvu IO OF za Štajersko je 16. aprila 1944 izdalo okrožnico s sklepom o mobilizaciji vseh za vojsko sposobnih moških od 17. do 45. leta. Najprej naj bi mobilizirali vojne obveznike, ki so bili zaposleni v industriji in rudnikih, zato jih nemška mobilizacija ni zajela. Za odporniško gibanje, v katerem je poleg osvoboditve v ospredje prihajala tudi socialna revolucija, so rudarji kot elita delavskega razreda postajali vse bolj zaželeni in je njihov vpoklic postal eden pglavitnih ciljev tamkajšnjega odpornišva.⁴⁹ Je pa bil dostop partizanskih enot in organizacij osvobodilnega gibanja do rudarjev dokaj otežen, saj so bili vsi trije rudarski centri ne le nadzorovani s policijo, ampak tudi močno zavarovani s postojankami ob Savi in v hribih nad njimi.

45 ARS, AS 1487, a. e. 1850. Poročilo Lidije Šentjurc Mihi Marinku, 1. 10. 1944.

46 ARS, AS 1487, a. e. 1851. Poročilo Lidije Šentjurc, 26. 10. 1944.

47 ARS, AS 1487, a. e. 3467. Pismo ObK KPS za Slovensko primorje Rudiju Uršiču, 9. 4. 1945. AS 1529, Boris Kraigher, šk. 1. Depeša Borisa Kraigherja Borisu Kidriču, 29. 5. 1945.

48 Ferenc in Ževart, *Nekatere značilnosti*, str. 454; Ževart, *Največji razmah*, str. 214–215.

49 *Zbornik dokumentov in podatkov*, VI/16, dok. 27.

Osvobodilno gibanje se je tako okrepilo, da so julija 1944 v različne organizacijske oblike zajeli od 40 do 60 % prebivalstva, z njim pa naj bi simpatiziralo kakšnih 90 %. Kamniško-zasavski odred, ki je deloval v bližini Revirjev, je do aprila 1944 mobiliziral že 400 novih borcev, v aprilu 1.034 in maja 990. V enakem času naj bi jih odred prepeljal na Dolenjsko vsaj 2023.⁵⁰ Iz junija 1944 pa datirajo prva poročila, da tudi iz Revirjev »vse odhaja v partizane«. ⁵¹ Na odločitev za odhod je vplivalo tudi prepričanje, da bo jeseni 1944 vojne konec. Kljub temu, da so bili rudarji praviloma edini skrbniki družine, zdaj odhodov niso preprečile niti grožnje z odvzemom dodatnih živilskih kart, niti grožnje s povračilnimi ukrepi. Pokrajinski odbor OF za Štajersko je julija poročal: »Pri proletariatu je bilo do zadnjega časa čutiti oportunističnost, ki pa se spreminja v masovne odhode v NOV. Kakor rečeno, ima to okrožje (revirsko, op. a.) svoje posebnosti, ker je po večini proletarsko. Je sicer v ogromni večini simpatiziralo z OF, množice pa kljub temu niso odločilno posegle v boj. V tem oziru je nastal v zadnjem času popoln preobrat.« ⁵² Od maja do srede junija 1944 je tako po eni oceni odšlo v partizane okrog 3.000 ljudi iz Revirjev, tudi cele družine, po drugi oceni do 26. julija 2.150 ljudi, kar naj bi bilo 30 % vseh vojaških obveznikov.⁵³ Vrhunec je mobilizacija dosegla v avgustu in septembru 1944, ko je bilo mobiliziranih še 4.300 ljudi. Konec novembra naj bi v Revirjih ostalo še kakšnih 1200 za mobilizacijo primernih moških.⁵⁴ Število zaposlenih je v revirskih rudnikih padlo s 6.716 leta 1943 na 4.164 leta 1944, produkcija premoga pa s 1.544.000 ton leta 1943 na 984.570 leta 1944. Zlasti se je zmanjšala v drugi polovici leta, saj je septembra v trboveljskem rudniku padla s 2.850 na 800 ton.⁵⁵

Tolikšna mobilizacija je bila velik uspeh odporniškega gibanja, saj je uspela kljub vse večjemu nadzoru okupatorja, ki je krepil tudi vojaško zavarovanje teh krajev. Zaradi tega nadzora so bili nekateri tudi »navidezno prisiljeno odpeljani« v partizanske enote. Okupatorji so si prizadevali, da bi izkop premoga ohranili vsaj na doseženi višini in so ohranjali poseben položaj rudarjev. Ne glede na vse predpise so bile policijske in rudniške oblasti pripravljene sprejeti vse, ki bi se vrnili iz partizanskih enot nazaj na delo. Hkrati je to pomenilo, da se rudarji, po ocenah aktivistov, »ne čutijo ogrožene z direktnimi nevarnostmi vojne«. ⁵⁶

A se je vojna v nasprotju s pričakovanji zavlekla v zimo in pomlad. V začetku decembra 1944 se je začela zadnja večja nemška ofenziva, ki je v Revirjih dosegla vrhunec v zadnjih dneh decembra in prvih dneh januarja 1945, ko je življenje izgubila kar tretjina

50 Ževart, *Največji razmah*, str. 217–218; Stergar, *Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred*, str. 92–93; Troha, *Oris razvoja*, str. 434.

51 Mikuž, *Pregled zgodovine*, str. 609.

52 ARS, AS 1487, a. e. 2145. Poročilo PO OF za Štajersko IO OF, 21. 7. 1944; Troha, *Oris razvoja*, str. 434.

53 Mikuž, *Pregled zgodovine*, str. 627; Ževart, *Največji razmah*, str. 221.

54 ARS, AS 1487, a. e. 2210. Poročilo OO OF Celje PO OF za Štajersko, 16. 11. 1944; Troha, *Oris razvoja*, str. 434, 435; Ževart, *Največji razmah*, str. 221.

55 Vrišer, *Rudarska mesta*, str. 75.

56 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 330–331, 385–386.

vseh žrtev med revirskimi partizani. Med borci je bilo veliko število neizkušenih mobilizirancev, večina katerih ni bila pripravljena na hude zimske napore, ki so se jim pridružili še siloviti nemški napadi. Zlasti jih je izčrpavalo nenehno nemško zasledovanje, dolgi pohodi v mrazu – brez primerne obleke in hrane. Partizanske enote so bile večinoma razbite in so utrpele velike izgube.⁵⁷

Medtem je zaradi pomanjkanja delovne sile okupator rudarjem in delavcem ponudil amnestijo in tudi vse povratnike dejansko brez sankcij tudi sprejel nazaj na delo. Po nemških poročilih se je do 25. januarja vrnilo kakšnih 800 rudarjev, kar je močno poudarjala tudi nemška propaganda.⁵⁸ Večina se je v partizanske enote vrnila spomladi 1945, ko so tekle tudi priprave na osvoboditev in prevzem oblasti. V Revirjih je po osvoboditvi oblast prevzel Okrajni odbor OF. Rudarji in drugi delavci pa so formalno postali nosilci revolucije in izgradnje socializma.

Po končani vojni je delavstvo v Trstu in Revirjih čakala različna usoda. Prvi so po dvajsetletnem obdobju fašizma in vojni zaživel v parlamentarni demokraciji, drugi so v okviru socialistične države postali formalni nosilci oblasti.

Velik del italijanskega delavstva v Trstu, Tržiču in Miljah je tudi po koncu vojne podprl jugoslovanske mejne zahteve, torej priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji. Verjeli so, da bodo priključeni k državi, ki bo postala del velike komunistične družine na čelu s Sovjetsko zvezo, ki je bila njihov vzornik. Ob tem so naivno pričakovali, da bo že sam prihod jugoslovanskih oblasti pomenil komunizem.⁵⁹ To upanje v uresničitev komunistične družbe je prevladalo nad strahom, da bodo v novi državi narodnostno zatirani, saj so slovensko osvobodilno gibanje, deloma pod vplivom propagande nasprotne strani, pogosto doživljali kot nacionalistično, deloma tudi zato, ker so imeli Slovenci kot »bolj zanesljivi« v rokah skoraj vse ključne položaje.⁶⁰ Večina tamkajšnjega italijanskega delavstva je tako razmišljala podobno kot viden italijanski komunist iz Tržiča Leopoldo Gasparini, ki je na skupščini Goriškega okrožja 3. julija 1945 dejal:

»Pozvani smo, da tukaj ustvarimo ne le nov red v Primorju, temveč tudi nov red v Evropi. /.../ Titovi partizani, Slovenci in Italijani, smo zmagali na vojaškem polju, sedaj moramo izbojevati tudi politično zmago.«⁶¹

A se njihovo upanje v priključitev k socialistični državi ni izpolnilo. Od 12. junija 1945 je bil Trst del cone A Julijske krajine pod angloameriško Zavezniško vojaško upravo,

57 Troha, *Oris razvoja*, str. 436.

58 Prav tam, str. 436–437; Ževart, *Narodnoosvobodilni boj*, str. 615.

59 ARS, AS 1584, Gradivo obveščevalnih služb, a. e. 99. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 12. 5. 1945.

60 ARS, AS 1584, AIS, a. e. 109. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 14. 5. 1945. A. e. 114. Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 18. 5. 1945.

61 ARS, AS 1571, Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško, m. 7. Poročilo skupščine goriškega okrožja, 3. 7. 1945.

z mirovno pogodbo z Italijo, podpisano 10. februarja 1947, je pripadel Svobodnemu tržaškemu ozemlju, ki ni nikoli zaživel, s Spomenico o soglasju oktobra 1954 pa se je vrnil v Italijo.

Po zmagi nad okupatorjem in zmagoviti revoluciji je v Jugoslaviji in Sloveniji v ospredje namesto nacionalne prišla razredna vsebina. Oblast je prevzelo delovno ljudstvo, torej »poštene ljudske množice, delavne množice, delavci (delavski razred), kmetje in napredna inteligenca« oziroma v njihovem imenu komunistična partija. Revirski rudarji pa so (vsaj na papirju) postali avantgarda tega delavskega razreda, t. i. udarniki, nosilci obnove domovine in njene industrializacije. Najboljši pa naj bi postali člani partije, ki pa je v prvih povojnih letih imela hude probleme z »ustreznim« socialnim sestavom svojega članstva, kot je oktobra 1949 ugotavljala organizacijska sekretarka CK KPS Lidija Šentjurs. Leta 1949 je bilo članov KPS le 3,1 % med 227.264 delavci, na katerih naj bi slonela diktatura proletariata. Vida Tomšič pa je ocenila, da je slovenska partija, če bi ostala pri takem razmerju, »birokratsko nameščenska partija, ki pri taki konstrukciji ne more odigrati vloge, ki bi jo morala /.../ v dejansko avantgardo delavskega razreda.«⁶²

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije

ARS, AS 1277, Edvard Kardelj.

ARS, AS 1487, Centralni komite Komunistične partije Slovenije.

ARS, AS 1529, Boris Kraigher.

ARS, AS 1571, Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško.

ARS, AS 1584, Gradivo obveščevalnih služb.

ARS, AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.

ARS, AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje.

ARS, AS 1621, Nemško orožništvo na zasedenem ozemlju Spodnje Štajerske, Orožniška izpostava Trbovlje.

ARS, AS 1647, Delavska zbornica za Slovenijo.

Arhiv Jugoslavije, CK KPJ, 1942.

Arhiv Zasavskega muzeja Trbovlje. Letna poročila Trboveljske premogokopne družbe.

Tiskani viri

Cadastré national de l'Istrie: d'après le recensement du 1er octobre 1945. Sušak: Edition de l'Institut Adriatique, 1946.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962–1989.

62 ARS, AS 1589, CK ZKS, a. e. 2. Zapisnik 3. plenarnega zasedanja CK KPS, 7. in 8. 10. 1949. Več v: Troha, *Sobivanje ali soodvisnost*, str. 241–270.

Jesen 1942: korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963.

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI/16. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.

Literatura

- Čepič, Zdenko, Damijan Guštin in Nevenka Troha, *Slovenija v vojni 1941–1945*. Ljubljana: Mordrijan, 2017.
- Deželak Barič, Vida, Razvoj Komunistične partije Slovenije na Štajerskem v letih 1941–1943 s stališča njene organiziranosti. *Prispevki za novejšo zgodovino* 27 (1–2), 1987, str. 105–107.
- Ferenc, Tone in Milan Ževart, Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50 = n. v. 15 (1–2), 1979, str. 448–461.
- Fogar, Galliano, *Trieste in guerra 1940–1945: società e resistenza*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1999.
- Godeša, Bojan, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Jerman, Gregor in Andrej Zorko, *Okupacija, mobilizacija*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2007.
- Kacin Wohinz, Milica in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Kacin Wohinz, Milica in Nevenka Troha (ur.), *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956: poročilo slovensko italijanske zgodovinsko-kulturne komisije*. Ljubljana: Nova revija, 2001.
- Kosec, Ivan [Martin Mencej], *Trbovlje: socialni prerez*. Ljubljana: Mala biblioteka, 1936.
- Mikuž, Metod, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Knj. 4*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.
- Mohorič, Ivan, *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem: zgodovina rudarstva in topilništva v stoletju tehnične revolucije. Knj. 2, Problemi vsakdanjega rudarskega dela, kronologija rudarjenja 1850–1941*. Maribor: Obzorja, 1978.
- Oko Trsta* [Redaktorja Viktor Novak in Fran Zwitter]. Beograd: Državni izdavaški zavod Jugoslavije, 1945.
- Pančur, Andrej, Gospodarska in zaposlitvena struktura. Vida Deželak Barič in Miran Kalšek (ur.), *Žrtve druge svetovne vojne v Zasavju*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2012, str. 15–18.
- Pančur, Andrej, Poklicna struktura in socialni položaj žrtev. Vida Deželak Barič in Miran Kalšek (ur.), *Žrtve druge svetovne vojne v Zasavju*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2012, str. 101–106.
- Požun, Lojze, *Trbovlje v NOB 1941–1942*. Trbovlje: Občinski odbor ZZB NOV, 1986.
- Rdeči revirji: zbornik fotografskih dokumentov o življenju in boju delavstva v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku v letih 1918–1941, 2 dela*. Trbovlje: Revirski muzej ljudske revolucije, 1970–1972.
- Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1. del*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2005.
- Stergar, Gorazd, *Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred in njegova vloga v NOV na Slovenskem v letu 1944*. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2002.
- Stiplovšek, Miroslav, *Šlandrova brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1971.

- Terčak, Stane, Iz tajnih okupatorjevih arhivov. *Celjski zbornik* 6, 1961, str. 103–134.
- Troha, Nevenka, Oris razvoja narodnoosvobodilnega gibanja v Revirjih. Božo Repe (ur.), *Izročilo Čebin*. Ljubljana: Komunist, 1987, str. 423–439.
- Troha, Nevenka, Slovensko osvobodilno gibanje in slovenska zahodna meja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 74 = n. v. 35 (1–2), 2003, str. 63–85.
- Troha, Nevenka, Gospodarska kriza in stavke v zasavskih rudnikih (1930–1934). Dušan Nečak (ur.), *Stiplovska zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 335–345.
- Troha, Nevenka, Sobivanje ali soodvisnost Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte Slovenije (1945–1953). *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (1), 2011, str. 241–270.
- Troha, Nevenka, Hrastnik v letu 1942: talci in njihove družine: »... ker mene več domov ne bo«: (Slavko Potisek, 15. avgust 1942). Nevenka Troha (ur.), *Nasilje vojnih in povojnih dni*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 47–115.
- Vrišer, Igor, *Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
- Ževart, Milan, Nemška mobilizacija v Šaleški dolini. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1975/1976, št. 1–2, str. 159–173.
- Ževart, Milan, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.
- Ževart, Milan, Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem. Milan Ževart, *Izbrana dela*. Velenje; Ljubljana: Muzej Velenje, Karantanija, 2005, str. 214–224.

Summary

Nevenka Troha

Workers in Trieste and in the Zasavje coal-mining region during the WW II (comparison of the situation)

Before World War II, there were only a few big workers' centres in the territory inhabited by Slovenians, among them the Trbovlje basin (hereinafter referred to as the Zasavje, where, in 1925 were 8,000 miners). After World War I, this region became part of the Yugoslav state. After the Kingdom of Yugoslavia was attacked on 6 April 1941, it was occupied by the Germans and, as part of the former Austrian state of Styria, included in the so-called occupation zone Lower Styria. Its centre, Maribor, was visited by Hitler already on 26 April. By saying "Make this land German again!", he clearly indicated that the Slovenians living there were to be forcibly Germanised. Trieste, the largest port of the Habsburg Monarchy, in which 60,000 Slovenians lived alongside the Italian majority and many other nations, was annexed to the Kingdom of Italy after World War I. Under Fascism, the Italian authorities carried out cultural genocide against the Slovenians and Croats living there and at the same time persecuted leftist workers' organisations. This gave rise to the compound word 'Slavo-communists', which labelled the main opponents of the fascist regime – the political left and national minorities.

When, as an Axis power, Italy attacked Yugoslavia and occupied part of the so-called Yugoslav Slovenia (Province of Ljubljana), the position of Italians in Trieste did not change. The Slovenians in Trieste, on the other hand, experienced Italy's attack on Yugoslavia differently. In the summer of 1941 already, the Slovenian anti-fascist movement in Trieste thus grew into a

struggle for liberation or secession from Italy. So it was already before Italy capitulated that there operated in Trieste the committees of the Slovenian Liberation front (OF) and the organisations of the Slovenian Communist Party. They cooperated with the Trieste federation of the Communist Party of Italy (CPI), while other Italian anti-fascists were not yet organised at the time. Italian authorities reacted to the still weak resistance among the Slovenians in Trieste similarly to how they reacted in the Province of Ljubljana, that is, by arresting people, sending them to concentration camps and burning down villages.

In the Zasavje with a long tradition of class struggle, which was occupied in April 1941, the operation of the illegal communist party was very strong before the war. Because the Slovenian Communist Party was the main initiator of the establishment of the OF, we would expect that the Zasavje would have been one of the epicentres of resistance, but this was not the case at first. The German occupying authorities, which were aware how very significant the mines were for their war economy launched a strong pro-German propaganda and declared 1 May Labour Day, whose celebration had been banned in Yugoslavia. On 24 April 1941, they employed all unemployed miners full-time and they introduced additional food cards. On 18 April 1941, Himmler issued a special instruction stating that, while the war lasts, the miners and their families shall not be deported. Thus, despite the attempts of the communists to make the Zasavje miners see what the enemy's actual plans were, most of them opted for social security. For the first two months, the occupying authorities could thus report that they had won the population's favour.

However, the Nazi authorities were less lenient on other categories of the inhabitants of Zasavje, with deportations to Serbia and then Croatia, followed by the Germanisation and Nazification. These measures against Slovenian nationhood also started to make the miners less favourably disposed to the occupying power. In the second half of 1941 the organisation of the OF spread to the mining centres. In the summer already, partisan units were established and the first actions carried out. The occupying authorities responded with an attempt at radically eliminating all who were related to the resistance movement, by arresting them, torturing prisoners, executing hostages and sending people to concentration camps. In the summer of 1942, they started recruiting people into the German army, sending most of them to the Eastern Front.

It was only in the autumn of 1943 that, due to the success of the anti-fascist coalition, the fear of the occupying power started to ease. At the same time, the resistance movement, in which the goal of a social revolution was increasingly gaining ground alongside the struggle for liberation, was more and more inclined to recruiting miners. The first reports that in Zasavje, too, "everybody is joining the partisans" are dated June 1944. Thus, the number of employees in the Zasavje mines decreased from 6,716 in 1943 to 4,164 in 1944. But the war dragged on into winter and spring. Due to forceful German attacks and a harsh winter, partisan units suffered great losses. Meanwhile, due to the lack of the workforce, the miners were offered amnesty and all the returnees were re-employed. According to German reports, as much as 800 miners returned to work at the end of January 1945. Most of them rejoined to partisan units in the spring of 1945.

On the other hand In Trieste, the position decisively changed after the capitulation of Italy and the German occupation in September 1943. Alongside Slovenians also Italian anti-fascists entered the liberation struggle. Since the summer of 1944 the leadership of the Slovenian liberation movement followed the so-called politics of brotherhood between Slovenians and Italians. Such politics were successful among Italian working class, who saw their better tomorrow in the emerging communist Yugoslavia. A large part of the Italian working class in Trieste, Monfalcone and

Muggia also supported the Yugoslav border claims after the war, thus choosing class over ethnicity.

After winning the war and carrying out the revolution, the emphasis in Yugoslavia and Slovenia moved from national content to class content. The Yugoslav communist leaders hoped in the success at the Treaty conference with Italy not only to resolve the so called Slovene question, but also to increase the power of the relative weak working class in still mostly agrarian Yugoslavia. Thus the miners from Zasavje region (at least on paper) became the avant-garde of the workers' movement. The best were supposed to become members of the communist party. But in 1949, only 7,221 or 3.1% of the members were manual workers.

As we can see, divisions in the epochal times of war, border issues and changes of the social system are not only class-related or only national, but multilayered. National interests merged despite class divisions and class interests merged despite national differences.